

ՄԱՐՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Թիւրքիոյ բարեկարգութիւններուն խնդիրը Եւրոպայի քաղաքականութեան մէջ ազանդուապէս իր տեղը պիտի ունենայ ներկայ տարուան ընթացքին: Երեք բաժնորդ դարէ ի վեր օսմանեան պետութեան մէջ ամէն ատեն նախանգ մը գտնուած է բարեկարգուելու կարօտ, եւ բարեկարգուելու է անկախութեամբ. բայց անբարեկարգ մնացած նախանգ մըն ալ երբեք չի պակսիր. օրին մէկը ան ալ կը կտրեն կայսրութեան ամբողջութենէն որպէս զի բարեկարգուի. ու կտրուի կուգայ ուրիշին: Թիւրքիոյ վերջին անգամատու թիւնը կրեալն եղաւ. բնականաբար հիմա նոր շրջան մը պիտի սկսի: Մենք մեր տեղը պէտք է ունենանք:

Մեր գաղափարը պիտի կրնանք յաջողցնել: Ներսէս ու Մատթէոս պատրիարքներուն օրով մեր մէջ տիրող գաղափարական միութեան վերածնութեամբը եթէ ազգային ծրագրի մը շուրջը միաբանինք, խելացի մարի ապացոյցը տուած կ'ըլլանք: Այդ վերածնունդին համար զգացումնեք ու կոչում չենք ընել: Զգացումը դիւրութեամբ կը բուրքի ու աւելի դիւրութեամբ ալ կը մարի, ինչպէս փորձով կը տեսնենք: Մարքին խորը խորախած համագումարէն եւ արանխախտ կը մնայ եւ ժողովրդին կ'առաջնորդէ: Վերջին տարիներու մեր վրայ ծանրացած ազդեցութիւնը փոխանակ մեզի աւելի ամրապէս մէկտեղ շղթայելու, ընդհակառակը մեր կապերը թուցուցին, քակեցին: Քաղաքական դաստիարակութիւնն շատ թերի ըլլալով, անմիջական յաջողութիւն կը սպասէինք ազգային շարժումին սկզբնաւորութեանը իսկ. ու երբ մեր յոյսերը մէկէն ի մէկ չսպակուեցան, եռանդին լքում յաջորդեց: Միշտ «Մարա»ի եւ «Նոր Կեանք»ի միջոցաւ հետամուտ եղած ենք իրականութեան վրայ յենած ու եղելութիւնները առաջնորդ ու ներառելով պարզել հայկական դատին նպատակաւոր եւ աննպատակ բոլոր պարագաները որպէս զի ազգը զիտակցուածութեամբ ոպատէ կամ գործէ: Հիմա որ բարեկարգութիւնը կանխ մը բացուի շատ հաւանական կ'երեւի, ցոյց տանք տկարութիւնը քանի մը պատճառաբանութիւններու որոնք հայ ազգը յուսահատութեան մղելու կը գործածուին:

«Յատկապէս Հայոց համար ո' եւ է բարեկարգութիւն ձեռք բերել անհնարին է, կ'առարկեն հայկական ինքնավարութեան հակառակորդները, վասն զի՝ Հայաստանի մասնաւոր սահման մը չի կայ, վասն զի՝ Թիւրքիոյ ամէն կողմը հայ ժողովուրդը սակաւաթիւ է բազմաթիւ իսլամներուն, վասն զի՝ իսլամները մոլեռանդ են եւ թող չեն ի տար ո' եւ է առանձնաշնորհում Հայոց համար: Հետեւաբար հանդէպ այս անկարելիութեան Հայոց որիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ հանդարտ նստիլ:»

Հայկական խնդրին իրարու յաջորդող երեսները այս առարկութիւնները հիմէն կը քանդեն: Միթէ Հայաստան մասնաւոր սահման ունէր, միթէ հայ ժողովուրդը բազմաթիւ իսլամներուն բազմութիւն էր, միթէ իսլամները նուաճ մոլեռանդ էին —

Երբ՝ 1870—72ին խորմեան Հայրիկ իբր պատրիարք

յատկապէս Հայոց համար բարեկարգութիւններու ծրագիր ներկայացուց.

Երբ՝ 1878ին Սան—Սթեֆանոյի վաշնագրին մէջ յատկապէս Հայաստանի համար բարեկարգութիւններու պարտաւորութիւն ստորագրեց օսմանեան կառավարութիւնը.

Երբ՝ Պերլինի վեհաժողովին Ներսէս պատրիարք յատկապէս Հայաստանի համար բարեկարգութիւններու ծրագիր ներկայացուց.

Երբ՝ նոյն վեհաժողովին ներկայացնելու համար Նուպար փաշա յատկապէս Հայոց համար բարեկարգութեան ծրագիր պատրաստեց, ու մասնաւորապէս Անգլիոյ եւ Գերմանիոյ պետական անձնաւորութիւններու հաւանութիւնը առաւ.

Երբ՝ նոյն վեհաժողովին Պերլինի վաշնագրին 61րդ յօդուածով յատկապէս Հայաստանի նախնական համար բարեկարգութիւններու հարցը պարտաւորելու եղաւ.

Երբ՝ 1880 օգոստոս 3ին Կ. Պոլիս վեց պետութիւններու ներկայացուցիչները միաբանութեամբ յատկապէս Հայոց համար բարեկարգութիւններու ծրագիր ներկայացուցին Դրան.

Երբ՝ 1895ին երեք պետութիւն յատկապէս հայկական նախնական համար բարեկարգութեան ծրագիր պատրաստեցին:

Այսպէս ահա յիշողութիւննիս քիչ մը ամփոփելով պայծառ կը տեսնենք թէ յատկապէս Հայաստանի, յատկապէս Հայոց համար բարեկարգութիւններու սկզբունքը երեսուն տարուան մէջ հոչակուած է Հայոց պատրիարքներէ, հայ պետական անձնաւորութիւններէ, վեց պետութիւններէ. եւ օսմանեան կառավարութիւնը ստորագրելով այն վաշնագրերուն տակ որոնք յատկապէս Հայաստանի, յատկապէս Հայոց համար բարեկարգութիւն կը տրամադրեն, «նովին գործով» իսկ արդէն ընդունած է Հայոց համար առանձնաշնորհութիւններու հնարաւորութեան սկզբունքը:

Ասկէ ետքը, Թիւրքիոյ զօրութիւնն է որ իբր ահաբեկիչ խրատելիակ հայկական դատին դէմ կը հանեն: Կ'ըսեն. «Թիւրքիան որքան ալ մեծ պետութիւններու հետ բազմաթիւ տկար համարուի, բայց միշտ ահեղապէս զօրաւոր է Հայոց համար: Իբր կազմակերպուած մարմին օսմանեան պետութիւնը ունի զինուորական, դրամական, զինանագիտական կանոնաւոր զօրութիւն. եւ իր գլուխը կը գտնուի առաջնակարգ խորամանկ սուլթան մը. ուստի բընաւ մտքէ անցնելու չէ թէ այդքան մեծ ուժի մը դէմ մղուած կռիւն կարելի է մինչեւ իսկ ամենազոյզ յաջողութիւն յուսալ:»

Թիւրքիոյ կազմակերպուած շինանութեան առաւելութիւնները երբեք անտեսել չենի ուզած. ընդհակառակը անոնց վրայ ընդարձակօրէն խօսած ենք: Պատերազմի մէջ յաղթանակի կենսական պայմաններէն մէկն է թշնամիին ուժերը կարելի եղածին չափ տոյգ զիտնալ, որպէս զի ընդդիմադրութեան պատրաստութիւններն ալ անոր համեմատ տեսնուին: Բայց երբեք չենք մոռնար այն ճշմարտութիւնն ալ թէ Թիւրք կառավարութիւնը միշտ աւելի զօրաւոր եղած է քան իրեն դէմ ապստամբող իր հպատակները: Երեք բաժնորդ դար է ամէն ատեն բանակ ալ ունեցած է, դրամ ալ, զինանագիտութիւն ալ. ու եթէ այս

սօր Թիւրքիոյ գլուխը սուլթան Համիտն է, անցեալին մէջ ալ աւելի համբաւաւոր սուլթաններ ու աւելի մեծատաշ դանդ բազաբազէտներ կը վարէին այդ երկիրը. եւ սակայն 19րդ դարուն սկիզբէն ի վեր հետզհետէ ազատեցան թուսնաստան, Ռումանիա, Սերպիա, Պուլկարիա, Կրետէ. ու Լիբանան ալ վեց պետութեան հովանիին տակ զրուեցաւ, Հէրսէք—Պոսնիան ալ Աւստրիոյ անցաւ: Եւ այս օսմանեան բոլոր նախկին նախնականները ազատուեցան ոչ թէ միաբան զօրութեամբ մէկ անգամէն ապստամբելով, հապա մէկիկ մէկիկ, զանազան պայմաններու մէջ: Ու եւրոպական աշակցութիւնը ամէնուն օգնութեան հասաւ, միշտ վերջին պահուն:

Թիւրքիոյ լուծէն ազատուած քրիստոնեայ ժողովուրդներուն պատմութիւնը քանի մը տողով պէտք է ամփոփենք ցոյց տալու համար թէ սուլթաններու զօրութիւնը միշտ ջախջախուելու է հպատակ ռաշաններուն տկարութեանը դէմ, շնորհիւ անոնց անյողգոյզ կամքին եւ համբերատար յարատեւութեանը:

Տասնեւիններորդ դարուն սկիզբը, 1814ին, երբ Եւրոպայի համար նոր թուական մը կը բացուէր Նաբոլէոնի անկումովը, Արեւելեան Խնդիր բացատրութիւնը դեռ գոյութիւն չունէր: Յոյները եւ Սերպիացիները Վիեննա գումարուած վեհաժողովին դիմելով իրենց համար դատազային վարչութիւն խնդրած էին, բայց մերժողական պատասխան առած էին, ինչպէս ետքէն մենք ալ Պերլինի վեհաժողովին առինք: Արեւելեան Խնդիր բացատրութիւնը 1820—27ին երեսուն եկաւ. իմաստն էր թէ ինչ պէտք է ընել օսմանեան կայսրութիւնը: Եւրոպայի դիւանագիտութիւնը այդ երկրին ամբողջութեան պահպանումը կ'ուզէր եւ կը հակառակէր ռաշաններուն առանձինն առանձինն տէրութիւն կազմելուն: Սակայն եւ այնպէս դարը չբոլորած օսմանեան պետութենէն անջատուելով զատ զատ ազգութիւններ կազմեցին Ռումանացիները, Սերպիացիները, Յոյները, Պուլկարիները. ու շարժումը շարունակելով կրեալն ալ միացաւ բաժնուած երկիրներուն: Այսպէս ահա Արեւելեան Խնդիրն մէկ մասը լուծուեցաւ հակառակ Եւրոպայի դիւանագիտութեան տեսութիւններուն, խորհուրդներուն, և կամեցողութեանը: Քիչ մը մանրամասնութիւններու մէջ մտնենք:

Թիւրքիայէն պարտուած քրիստոնեայ երկիրներէն Ռումանիա բազմաթիւ օրիշներու աւելի նպատակաւոր պայմաններու մէջ գտնուած է: Միշտ տեսակ մը ինքնավարութիւն վայելեց. բայց աստիճանաբար յառաջանալով միայն 1878ին կրցաւ բոլորովին անկախութեան տիրանալ:

Սերպիա ամէն բան կորսնցուցած էր ու կը մնար ջախջախուած. ազատութեան կոխը սկսաւ 1805ին. 1878ին էր որ Թիւրքիոյ դէմ մղուած զբաղղ պատերազմէ մը ետքը Սերպիա թագաւորութիւն ունեցաւ:

Յունաստանի ազատութեան պատմութիւնը Թիւրքիոյ էն յուսահատ ժողովրդին անգամ հաւատք պէտք է ներշնչէ իր փրկութեանը համար:

Հելլենական ապստամբութիւնը կը սկսի 1820ին, եւ կը վերջանայ 1827ին յունական անկախութեամբ. բայց ինչ ահեղ զրուագներով լեցուն կռիւ մը: Ապստամբները 1820—24 ին ամբողջապէս ջախջախուեցան Եպիրոսի, Թեսալիոյ եւ Կրետէի մէջ, ռոսկալի կոտորածներէ յետոյ: Սակայն անկէ ետքը ապստամբութիւնը կեդրոնացաւ Մո-

բէա, կղզիները, կեղծողական օրհնաստան. այդ տեղ-
ուանքը Յայնքը չորս տարի կարող եղան ինքզինքնին
պաշտպանել:

Այդ ժամանակամիջոցին Թիւրքերը Պոլիս օրհնաց
պատրիարքը Չատկին օրը կախեցին եկեղեցիին դուռը,
բազմաթիւ եկեղեցականներ մորթեցին, յոյներու տունները
պաշարելով բոլոր երեւելիները մէկիկ մէկիկ կտրեցին: Սա-
մոցիները ջանադիր եղած էին Գիւսի մէջ ալ շարժում
մը առաջ բերել. Թիւրքերը Գիւսի զօրք խրկելով բնդհա-
նուր մոռացում խոստացան, ու երբ հաշտութեամբ ներս
մտան, ամբողջ կղզին շարժեցին, եւ 35,000 հոգի ալ ու-
րոնց մեծագոյն մասը աղջիկ գերի տարին ու ծախեցին:

Այս բոլոր վայրագութիւնները Եւրոպայի հանրային
կարծիքը զրգռեցին Թիւրքերուն դէմ, բայց պետութիւն-
ներու միջամտութիւնը կամաց կամաց երեւան կուգար,
դանդաղօրէն: Աւստրիոյ նախարարացետը Մէթերնիք
ի նպատակով իր կատարելը այն գերը ինչ որ հի-
մա վիճակուած է Գերմանիոյ վիշակելով կայսեր:

Երկու թիւրք բանակ 1825ին օրհնաստանի վրայ ե-
կան: Մէկը՝ ցամաքէն գալով պաշարեց Միսոլոնիին, եւ
1826ի համբաւուրը շարժուելով վերջացուց այդ կողմի ա-
պրտամբութիւնը: Միւս բանակը՝ որ Եգիպտոսէն ծամբայ
ելած էր՝ կուգար ծովուն կողմէն. ան ալ Միսոն առաւ
Յոյներէն: Թիւրքերը 1827ին զրաւեցին Ալիբերդիսը:
Ապստամբութիւնը ջախջախուած էր: Յոյներուն ձեռքը մի-
այն բանի մը ամբողջ կը մնար, առանց ուղղամիտքի,
առանց հացի, առանց ստակի: Օրհնաստան ջախջախուած,
սպառնուած, արիւնի մէջ խեղդամահ, Թիւրքին ձեռքն էր
ինկած նորէն:

Օրհնաստանի սքանչելի պատմութեան շարունակու-
թիւնն է կրեալի ազատութիւնը: Դիւցազնական կղզիին
էն մեծ ապստամբութիւնը պայթեցաւ 1866ին: Քրիստոն-
եանքը անձի եւ ոտացուածքի ապահովութիւն կը պա-
հանէին. պետութիւններու օգնութիւնը խնդրեցին, բայց
մերժողական պատասխան առին: Թիւրքիա 30,000 զօրք
խրկելով զօրքը վերջացուց ինչ ինչ պայմաններով զորոնք
միշտ ոտնակոխ ըրաւ: Անկէ ի վեր յուզում եւ ապստամ-
բութիւն անպակաս էր կրեալէ: Ու երբ կացութիւնը ալ
յուսահատական կ'երեւար, եւրոպական զեւանդակաւոր-
ութեան տրամադրութիւններուն պատճառաւ, ահա Թիւր-
քիայէն պարտուած Օրհնաստանի թագաւորին զաւակը
կրեալի կառավարել կը կարգուի, Թիւրքիոյ զօրքերը
զուրկ կ'ելնին կղզիէն որ ալ չորս պետութիւններու՝ Անգ-
լիոյ, Իտալիոյ, Ռուսիոյ, Ֆրանսիոյ հովանաւորութիւնը
կը վայելէ:

Պուլկարիոյ ազատութեան պատմութիւնը ամէն յիշո-
ղութեան մէջ զեռ թաւմ է, ուստի անոր վրայ խօսելու
հարկ չի կայ: Միայն պէտք չէ մոռնալ թէ Անգլիոյ կա-
ռավարութիւնը, որուն զուրկ 1875-78ին պահպանու-
ղականներն էին, ամէն ջանք ի գործ դրաւ հերքելու հա-
մար պուլկարական կոտորածները, եւ արգելելու Պուլկա-
րիոյ ազատութիւնը:

Լիբանանի շարքը 1860 ապրիլ 27ին սկսաւ, եւ
1861 յունիս 9ին միայն այդ զաւառը Եւրոպայի պաշա-
պանութեան ներքեւ մտաւ: Անգլիա շատ դժուարութիւն-
ներ յարուց. թող չտուաւ որ աւելի ընդարձակ իրաւունք-
ներ տրուին Լիբանանցիներուն:

Հերոնք ապստամբեցաւ 1860ին. իր պահանջներն
ընդ ծրագրելը շատ համեստ էր: Մոսկովի եւրոպական
հիւպատոսներուն տրուած պահանջներն մէջ Հերոնքները
կը խնդրէին որ իրենց թուրք տրուի եկեղեցի շինել, զան-
գաւառներ բարձրացնել, աղբային եպիսկոպոս ունենալ,
վարդը բնաւ. ու յետոյ զապրիլները Հերոնքներու
տունները չընակին, եւ բոլոր տուրքերը միացնելով տուն

զուրկ տուրք մը վճարուի: Այս բոլոր տարրական պա-
հանջները մերժուեցան: Մոսկովի բանակ մը խրկելով
Ջախջախեց ապստամբութիւնը, որ 1875ին վերանորոգ-
ուեցաւ: Պերլինի վեհաժողովին որոշումով Հերոնք Պոս-
նիոյ հետ մէկտեղ Աւստրիոյ անցաւ ու հանգստացաւ:

* *

Հայ ազգին մէկ մասը յուսահատութեան կը հակա-
միտի տեսնելով որ Եւրոպա ի նպատակ Հայոց վճարական
միջամտութիւն չըրաւ: Թիւրքիայէն ազատուող ժողովուրդ-
ներու պատմութեան այս շատ կարճ յիշատակութիւնը ցոյց
կուտայ թէ զեւանդակաւորութիւնը ամէն ատեն դժկամակ
գտնուած է, եւ մեծամեծ դժուարութիւններու հանդիպած
է Թիւրքիոյ լայններուն օգնութեան հասնելու համար.
բայց վերջ ի վերջոյ Եւրոպա միջամտած է երբ Թիւրքին
զէմ կուտող ժողովուրդը իր պահանջներուն մէջ յամառ
կը մնայ: Եւրոպայի պետութիւններէն ոմանք արդիւնելով
ուրիշներուն մեղի նպատակաւոր միջամտութիւն մը, մեծա-
պէս սխալեցան իրենց շահերուն տեսակետով. հիմա ի-
րենք ալ կը սկսին այդ սխալը ճանչնալ: Սխալը մը ըմբռ-
նումը զարմանիւն հակամիտութիւնն ալ կը յայտնէ:

Սխալած ըլլալու գտնութիւնը ամէնէն աւելի Ֆրանս-
սան կը զգայ: Ժամանակէ մը ի վեր է որ կարող ու ձեռն-
հաս անձնատուութիւններ կը քննեն նախորդ արտաքին
նախարար Պ. Հանթըրի Արեւելեան խնդրին մէջ հետեւ-
ած քաղաքականութիւնը որ Ֆրանսայի շահերուն անհա-
մապատասխան կը յայտարարուի: Ֆրանսայի էն լուրջ ու
էն կարեւոր հանգիստը, աշխարհահայտն «Ռուսիա տէ Տէ-
Մոնտ»ը հոկտեմբեր 15ին սկսաւ Պ. Լամիի զրոյցը քն-
նել այդ քաղաքականութիւնը: Ուշագրաւ բանի մը հատ-
ուած առաջ կը բերենք, քաղաքի մը տալու համար Ֆր-
անսայի մէջ նոր երեսան եկող կարծիքներու մասին:

Պապը-Ալիի սեպտեմբեր 18 30ի ցոյցը եւ նոյն օրը
տեղի ունեցած կոտորածը յիշատակելէ ետքը, Պ. Լամի
կ'ըսէ.

«Այս լուրին վրայ (կոտորածին) Անգլիացիները պատ-
րաստ են իրենց նաւատորմովը Տարսանէլէն-Բաքի ներս
մտնելու, եւ Ռուսիոյ ու Ֆրանսայի աջակցութիւնը կը
խնդրեն որպէսզի անոնց օգնութեամբ զործարկել տրուին
Պերլին ստորագրուած խոստումները, եւ անմիջական ու
լուրջ բարեկարգութիւններով Հայոց ապահովութիւն ու Եւ-
րոպայի խաղաղութիւն ապահովել: Ռուսիա կը հետամտէր
ուրիշ խորհուրդներու, զորոնք պիտի ներկայացնեմ այն-
պէս ինչպէս ինձի կ'երեւին»:

Պ. Լամի կը պարզէ Ռուսիոյ այն նկատումները որոնց
պատճառաւ այդ պետութիւնը իր շահերուն հակառակ զը-
տած է Հայաստան լուրջ բարեկարգութիւններու ներմու-
ծումը, հետեւաբար չէ համաձայնած եւրոպական նաւա-
տորմին Տարսանէլէն անցնելու: Սակայն այս պարագային
մէջ Ֆրանսական շահերը կը տարբերին ռուսականներէն,
ուստի Ֆրանսա ըստ այնմ գործելու էր: Պ. Լամի կը շա-
րունակէ.

«Այդ պահուն Ֆրանսա մէկ որոշում մը ունէր տա-
լիք-ընդունիլ Անգլիոյ առաջարկը և բարեկամարար համա-
գիւ Ռուսիան, անոր հաճութիւնն ալ ստանալու համար:
Ու դժուար պիտի ըլլար ցոյց տալ Ռուսիոյ որ նոյն իսկ իր
այն փափաքը թէ շատ թատերաբեմներու վրայ պէտք չէ
տարտղնէ իր գործունէութիւնը՝ որ այն միջոցին Մայրա-
գոյն-Արեւելքի մէջ զբաղած էր, ու Արեւելեան խնդրին-
ը մարտի մէջ պահելու է, կը յորդորէին զինքը կորուս-
լի ըլլալու. Հայերը իրենց զանգառներէն զինաթափ ը-
նելը լաւագոյն միջոցն էր հայկական խնդրին իր վտանգ-
ները խել. եւ թէ այդ խիտ ընթացքը ո' եւ է վտանգ
չունէր Ռուսիոյ համար, ու Եւրոպայի մէջ ալ ոչ սք պիտի
համարձակէր զենքով պաշտպանել իսլամական անդլու-
թիւնը ընդդէմ երեք պետութիւններու որոնք վճարած էին
մարդասիրութիւնը յանուն Եւրոպայի պարտաւորել ընել:
Վերջապէս էն մեծ պատիւը այդ քաղաքականութեան
արդիւնք Ռուսիոյ վրայ մեր բարեկամական ճնշումին,
Ֆրանսայի համար պիտի ըլլար, ու մեղի առաջին տեղը
պիտի տար քրիստոնեայ ժողովուրդներու վտահուլութեանը

մէջ: Արեւելք եկող Ֆրանսացիները սիւնային էին այս ի-
մաստութիւնը յուսալու. Կ. Պոլսոյ մեր դեսպանը ասի-
կա կը խրատէր իր հայրենասիրութեան բոլոր հեռատե-
սութեամբը: Վտանգներու համար չափազանցեալ վրդո-
վում մը, մեր զաշնակցին շատ անհաճոյ ըլլալու վախ մը
իբր թէ տրուած խորհուրդ մը կրնայ անհարկի բան մը
ըլլալ, որոշել տուին մեղի առանց ո' եւ է նեղութեան ըն-
դունիլ ռուսական առաջարկները: Միս միտակ մնալով,
Անգլիա չկրցաւ զործարկել իր խորհուրդը»:

Արեւելքի մէջ Գերմանիոյ յաջողութիւնները կը հաս-
տատեն թէ Ռուսիա եւ 1893ին շատ սխալած է Լուպա-
նոֆի քաղաքականութեամբը: Եւ հիմա այդ բոլոր սխալ-
ները զարմանելու տրամադրութիւնը ակնհայտ է:

* *

Արեւելեան խնդրին ամէն մասերուն պէս հայկականն
ալ մերթ ձախորդութեան մերթ յաջողութեան հանդիպե-
լով այսօր Եւրոպայի մեծ հարցերէն մէկն է: Մեր խնդրէն
Եւրոպայի խաղաղութեան վրդովումի վտանգը հեռատե-
սող այն միեւնոյն «Ռուսիա տէ Տէ-Մոնտ»ը երեսուն տա-
րի առաջ նշանաւոր քաղաքագէտի մը, տը Ֆոքսթի,
զրոյց կը գրուատէր Հայերը իբր Թիւրքիոյ միակ քրիս-
տոնեայ ժողովուրդը որ Եւրոպայի ձանձրոյթ չի տար, ու
հանդարտ կը կենակցի Թիւրքին հետ: Ու երբ Հայաստա-
նէն եկող պատրիարք մը հարստահարութիւններու խնդի-
րը պաշտօնապէս յարուցանելով պարզ բարեկարգութիւն-
ներու ծրագիր մը կը պատրաստէր, ոչ ոք կրնար մը-
տաբերել թէ այդ աննշան համարուող դէպքն որ մը եւ-
րոպական խաղաղութեան դէմ սպառնալիք մը պիտի պայ-
թի: Ընդունինք որ երեսուն տարուան մէջ կտրած ճամ-
բանիս քիչ բան չէ: Հիմա մենք կը գտնուինք բոլոր այն
բարեկարգող հանգամանքներուն մէջ որոնց շնորհիւ Թիւր-
քիոյ «բայա»ները ազատագրուեցան: Ինչպէս երբեմն ա-
նոնք և հիմա մենք մեղի պաշտպան ունինք ոսկորներէ ու
ուեքակներէ բարձրացած եւ արիւնի շաղախով ամբացած
ահազին պատնէշ մը որուն վրայն կուտելով մենք ալ ա-
նոնք պէս յաղթանակը կարող ենք տանել: Քաղաքա-
կանութիւնը կը զբաղի մեղմով, ո'չ միայն վտանգի քրիս-
տոնեայ աշխարհին խիղճը վրդովուած է, այլ նաեւ անոր
համար որ պետութիւններէ ոմանք արեւելեան շահերը
կը համաձայնին Հայոց շահերուն. ուստի եւ զեւանդա-
սութիւնն ալ կը ընաշըլի յօդուտ մեղի:

Հայկական գատին վտանգը մեր տկարամիտ փոփո-
խականութենէն կրնայ ծագել: «Հայերը երբ քաղաքի մը
մը կը յարին ալ անկէ վաղ չեն անցնիր» կը զրէին 1890
յուլիս 15ի յաջորդ օրը եւրոպական թերթերը: Ու ար-
գարեւ մեր ութ տարուան յամառութեամբն է որ հայկա-
կան խնդրը Եւրոպայի էն տաքնապալից մէկ հարցը ընե-
լու յաջողեցանք: Մեր արդար գատին պաշտպանութիւնը
շարունակելու ենք, հետամտելով որոշ, յոտակ ծրագրի
մը իրականացումին: Այդ ծրագրերը ազգովին պատրաս-
տուած է արդէն. ինչ որ Պերլինի վեհաժողովին խնդ-
րուեցաւ, անոր քիչ շատ բարեփոխեալն է մերինը:
Հայ ժողովուրդը 1893 սեպտեմբեր 18 30ին այդ ծրա-
գրերը ներկայացուց Դրան եւ այդ առթիւ ամբողջ քրիս-
տոնեայ աշխարհին: Մամուլը, խորհրդարանները, կառա-
վարութիւնները համեստ ու նպատակայարմար գտան մեր
պահանջները: Առանց եւրոպական վերին վարչութեան
ո' եւ է բարեկարգութիւն անհնարին է որ զործարկուի:
Թիւրքիոյ մէկ գարու պատմութիւնը անհերքելի վկայու-
թիւնն է այս ճշմարտութեան: Այդ ծրագրերն զործարկու-
թեամբ միայն կրնայ կարգադրուիլ հայկական խնդրը, ու
հանգարտութիւնը տիրել երկրին մէջ:

Մեր յառաջիկա պատմութեան մէջ մեղի կասեցնելու
համար փառարկուի նաեւ թէ հայկական խնդրին Հայոց
նպատաստուր լուծում մը բնաւ յուսալի չէ, վտանգի եւ-
րոպական շահերը իրարու կը հակառակին եւ Թիւրքիա
ճարպիկութեամբ կ'օգտուի այդ ընդդիմադրութեանն:
Այո՛ կ'ընդունինք թէ անուրանալի է Թիւրքիոյ զեւանա-
գիտութեան զերազանց ճարպիկութիւնը. բայց կը հարցը-
նենք, Վերջապէս ինչ շահեցաւ Թիւրքիա: Խնդրել հոգ է:

Արդարեւ Եւրոպացիները ատեն մը իրարու հետ կ'իյնան բայց օր մըն ալ համաձայնութեան մը կը յանգին Թիւրքիոյ մօրթին վրայ։ Այս կողմը ու համաձայնութիւնը դարէ մը ի վեր է դուր ու դարձող շունի։ Ինչ որ Թիւրքիան իր զերգանց ճարտար գիւտագիտութեամբ կ'որոնցուց, կը տեսնենք. բայց թէ ի՞նչ շահեցաւ, անոր հետքը չի կայ։ Հիմախօսան սուլթանին իմաստուն հեռատեսութեանը եւ քաղաքագիտական հանճարին վերջին ապացոյցը կրեաւն եղաւ։ Վերջինը՝ բայց ոչ վերջնականը։ Այդ ընդդիսաւ մարտ շահերը մօտաւոր ապագայի մը մէջ ի նպաստ մեզի պիտի գործեն, մանաւանդ երբ մենք ալ մեր գաղտնի պաշտպանութիւնը շարունակել գիտնանք։

* * *

Ազգային կենսական շահերուն հակառակ է խօսիլ այն միջոցներուն վրայ որոնց գործադրութեամբը պէտք է նկատել սեպտեմբեր 1830ի ծրագրին իրականացումին։ Բայց ո՞ր է զազանապահութեան պէտք չկայ ազգին մէջ ընդհանրացնելու այն ճշմարտութիւնը թէ ազգային դատը վաստակելու համար պէտք է սիրաշահինք ո՞չ միայն բրիտանոնայ աշխարհը այլեւ պաշտօնական Եւրոպան։ Ուստի ինչ որ այդ պաշտօնական Եւրոպան կրնար խրտչեցնել, անոր դէմ կ'ուսեցանք։ Ընդհանուր ազգին եւ մեր միջեւ գաղափարի կատարեալ համեմատութիւն գոյացաւ։ Այդ համեմատութիւնը մեր ունի է։

Այն զգացումը ունինք որ երկու տարուան մէջ եթէ շատ խղճամիտ ու շրջահայեաց խորհրդատու մը եղանք, նաեւ չսխալեցանք մեր ընդհանուր տեսութիւններուն մէջ։ Հիմա որ հայ ազգին համար նոր թուականի մը բացումը յուսալի է, ազգին ջանքը պէտք է ըլլայ որ հայկական դատը Եւրոպայի առջեւ իբր ո՞ր է կուսակցական խնդիր չհամարուի։ Ազգը իր գործին տէրը, մէկ գաղաարով, մէկ ծրագրով։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԷՍ ԴԱՐ ԱՌԱՋ

Անոնք որ կը քարոզեն թէ Հայերը Հայաստանի մէջ երջանիկ կ'ապրէին հետեւաբար եւ հայկական խնդրին ծագումը ու անոր բնական հետեւանքը եղող յեղափոխական շարժումը ազդեալեալ եղան Հայոց ազգին, իրենց դէմ ջանջախիչ պատասխանը կը գտնեն երկու պաշտօնական գրութեան մէջ։

Առաջինը գրած է անդիլափի գործադիր Ռիշիւմ (եռլէն՝ Սըր Ռ. Ֆէնուիք անունով ճանչցուած)։ Այդ սուան Խրիմի պատերազմին կարող կը պաշտպանէր ուսական բանակին դէմ։ Պատերազմին վերջը Էւրոպական բնակած ըլլալով 1855 թ. փետրուար 25ին հետեւեալ նամակը ուղղած է լորտ Գլարէնտընի, որ Արտաքին գործերու նախարար էր լորտ Ալերտինի նախարարութեան օրով։

ԷՐԶՐՈՒՄ, 20 փետրուար 1855

Միւրտ,

Երբ խաղաղութիւնը վերջնական յաջողութեամբ պտակէ Անդլիոյ եւ Ֆրանսայի ջանքերը, պատերազմին յաջորդելիք բարենորոգումներու մեծազայն խոչընդոտը, իմ խոնարհ կարծիքովս, «խալափ» կոչուած ոստիկան զինուորներու անկազմակերպեալ դրութեան պիտի ծագի, իմ զըլխաւոր նպատակս պիտի ըլլայ Ձեր վսեմութեան ջանալ մասնանի ընել այս պողոտող ազդեալին որչափութիւնը եւ վեհ։ Թագուհիին կառավարութեան նկատառութեան հնթարկել անոր դարմանը, պարզ իր ձեւին մէջ եւ գործադրութիւնը դիւրին, ինչ որ արդիւնք է այս կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ ունեցած ռազմական փորձառութեան։

Խալաղներու ամբողջ գասակարգը, սկսեալ մայրաքաղաքէն, քաղաքներէն եւ գիւղաքաղաքներէն ուր կը գործածուին իբրեւ ոստիկան—զինուոր մինչեւ գաւառներու խո-

րներ ուր հարկահաւաքի պաշտօն ունին, աշխարհի վրայ նմանը շտեմարած բռնակալութեան գոխային մեքենայ մըն է։ Այս բաղմածաւալ մարմինն անգամներ անունով եւ նկարագրով անծանօթ կը մնան կեդրոնական կառավարութեան։ Այս մարդիկը նախկին ուսանողները, պաշտպանութեանը, հացկատակներն են այն փաշաներուն որոնք Կ. Պոլսոյ հայ սեղանաւորներու կամ թիւրք միջնորդներու շնորհիւ գաւառական պաշտօն մը ծախու առնելէ յետոյ մայրաքաղաքէն կը մեկնին, իրենց շուրջը ունենալով այս աղքատ եւ վերին աստիճանի անխիղճ խալաղներու խմբակները։ Այս մարդիկը իրենց տիրոջ ծախու առած գաւառը հասածուն պէս, կ'ընկերանան գաւառացի խալաղներու ուրիշ խումբի մը որ քաջ տեղեակ է թէ նախորդ փաշային կողմէ հարստահարուած ամէն մէկ զիւղի թշուառ զիւղացիին քով տակաւին ի՞նչ դոյք կը մնայ կողոպուտի արժանի։ Երկուր խալաղները քիչ աւանդն նոյնքան փորձ եւ հմուտ կը դառնան որքան անգղացի ոստիկանը, որմէ յետոյ իրենց միակ գործը կ'ըլլայ իրենց տիրոջ, նոր փաշային, ծրագիրը առաջ տանիլ, այսինքն նախ իր պաշտօնին համար վճարած գումարը ձեռք ձգել ու ետքէն ալ իր սնտուկները ոսկիով լեցնել։

Աւելորդ կը համարիմ Ձեր վսեմութիւնը ապահովել թէ այս մարդոց կենաքի եւ նկարագրի զազրելի ու զարհուրելի կողմերը լեզուով բացատրելը կարելիութեան սահմանէն դուրս է։ Իրենց շահատակութիւնները կը կեդրոնանան մասնաւորապէս բրիտանական զիւղերուն մէջ, թէեւ պէտք է խոստովանիլ թէ մահմետական զիւղացին ալ բոլորովին զերծ չէ իրենց հարստահարութիւններէն։ Այս ոստիկանները միմիայն իրենց փաշային պատասխանատու են, եթէ երբեք «պատասխանատու» բառը կարելի ըլլայ գործածել իրենց համար։ Փաշան է որ զանոնք պաշտօնի կը կոչէ ու պաշտօնանկ կը հռչակէ իրենց «արժանիք»ին համեմատ, ու Ձեր վսեմութիւնը կրնայ հետեւեցնել թէ այս «արժանիք»ը կը չափուի բռնակալութեան եւ աւազակութեան մէջ իրենց ցոյց տուած ընդունակութեան տոտիճանովը։ Այս կայսրութեան ընդարձակածաւալ տարածութեան մէջ, ամէն ուր որ ճամբորդեցի, ցաւելով հաստատեցի թէ արդէն իսկ քայքայեալ զիւղերուն աւերի վերջին հարուածը հարկահանին ձեռքը հասուցած է։ Մահմետական զիւղացիները կրնան զիմաղրել եւ թերեւս կը զիմաղրեն իսկ, բայց վա՛յ այն բրիտանոնայ սարուկին որ կը համարձակի բերանը բանալ հարկահան բռնակալ խալաղին առջեւ։

Վստահ եմ թէ Դաշնակից Պետութիւնները որ Ռուսները այս արգաւանդ երկրէն հեռու պահելու համար իրենց արիւնը թափեցին, թող պիտի չտան որ իրենց յաղթանակը թշուառ ու ճնշուած բրիտանոնէին եւ անոր զրացի մահմետական մշակին համար ապարդիւն մնայ։

Խալաղներու գասակարգին նկարագրութիւնը իր աւանդն համառօտ ձեւին մէջ ներկայացնել եւ դէպի անդունդ գահավիժող այս երկրին վրայ իրենց ահռելի շարագործութիւնները թուելէ յետոյ, կը համարձակիմ այս քան խորաբնատ եւ անհանգուրձելի շարքի մը դարմանը ձեր վսեմութեան ուշադրութեանը յանձնարարել։ Այսպէս ընելով հանդերձ, զիտեղ կ'ուսում թէ առաջարկած փոփոխութեանս վրայ մի՞նչու ու պնդելու են Թիւրքիոյ համար իրենց արիւնը թափող Դաշնակից Պետութիւնները, որովհետեւ, ինչպէս որ կը վստահեմ թէ Բ. Դուրը երբեք չպիտի ուզէ ինքնիքները բարենորոգումներ ի գործ դնել օսմանեան պետութեան մէջ, նոյնպէս ալ կը կասկածիմ որ Թիւրքիոյ պաշտպանութիւնը ստանձնող Դաշնակից Պետութիւնները անտարբեր եւ գուցէ իսկ դէշ աչքով նային իմ առաջարկին վրայ։

Իմ առաջարկած դարմանս վերջին ծայր պարզ է։

Ա. Թող գաւառներու ոստիկանական շոկատները տեղացի բրիտանոնայ եւ մահմետական հասարակութիւններէն ընտրուին համեմատական թուով. այս կերպով երկրին հանգամանքներուն մօտէն ծանօթ ըլլալու առաւելութիւնը պիտի մայրենի։

Բ. Իրենց կազմակերպութիւնը ու եւ է գոմարութեան չի հանդիպիր, եւ եթէ Թագուհիին կառավարութիւնը այս

առաջարկս ընդունելու ըլլայ, Անատոլիոն եւ վրաս կ'առնեմ։

Գ. Ու եւ է փաշա, ու եւ է պատրուակով իրաւունք չունենայ այս ընտրութեանց մէջ ձայն ունենալու, ո՛չ ալ թողարքէ իր հետեւորդներէն կամ սպասաւորներէն մէկուն այս մարմիններուն մէջ մուտ գտնելը։

Դ. Իւրաքանչիւր շոկատի անուններու ցուցակը խըրկել Սպարապետի Գուրը եւ անոնց զգեստը, ամօականը, ձիանը, հեծեալ ոստիկաններու թոշակները վերոյիշեալ պաշտօնատան անմիջական հսկողութեան ենթարկել։

Այս բարենորոգումին հետ զուգընթացաբար ներմուծուելու են նաեւ, իմ խոնարհ կարծիքովս, ուրիշ բարենորոգումներ ալ որոնք տարակոյս չունին թէ արդէն վեհ. Թագուհիին կառավարութեան կողմէ մտադրուած են։ Հակառակ պարագային, այս երկրին ազգաբնակչութիւնը կազմող զանազան ցեղերը շարունակ պիտի ունենան անվստահութեան եւ ատելութեան զգացում մը հանդէպ տիրող ցեղին, զգացում՝ զոր դարաւոր բռնակալութիւնը աւելի եւ աւելի խորաբնագալ գրոշմած է իրենց օրտերուն մէջ եւ զոր կարելի է մարել այն ժամանակ միայն երբ Սուլթանին ընդարձակ կայսրութեան վարչական գրուութիւնը հաւասարութեան եւ արդարութեան հիմքերու վրայ հաստատուի։

Ձարթիկները կամ անկանոն հեծեալ ոստիկանները եւս հիմնական վերակազմութեան պէտք ունին։ Գիւղերու աւաւառութեան գործին մէջ անոնք ալ խալաղներուն կը մասնակցին, բայց փաշաները զանոնք ամէն առթիւ չեն գործածեր, մանաւանդ թէ այն աղղեցութիւնը չունին ինչ որ խալաղները որոնք իրենց տիրոջը հովանիին տակ ամէն տեսակ կեղտոտութիւն ի գործ կը դնեն սանձարձակ։

Պատիւ ունիմ, Տէր, եւն.

Վ. Ֆ. ՌԻՒԼԻՐՄ

* * *

Այս նամակէն տասներեք տարի ետքը Հայաստանի անգլիական հիւպատոս Թէյլըր Արտաքին գործերու նախարար լորտ Գլարէնտընի կը խրկէ 1869 մարտ 19 թ. ւականով ընդարձակ տեղեկագիր մը որմէ հետեւեալ կ'ստորագրէ կը թարգմանենք.

«Գանդատի առարկայ ամէնէն զլխաւոր կէտը տառաւորի տուրքերը հաւաքելու եղանակն է։ Գաւառակի մը 106 զիւղերէն՝ երեք տարուան մէջ 76 հատ միայն մնացին եւ ասոնց ամէն մէկուն մէջ 5—6 ազարակ լիովին գաւառակացած են...

Տիրապէրի նոր վալին, իսմայիլ փաշա, որ Գուրտ (գայլ) իսմայիլ մակդիրը կը կրէ, յետեւալ տուրքերը գանձելու յատուկ պաշտօնով եկած, կարճ ժամանակի մը մէջ 40,000 ոսկիի անհաւատալի գումար մը հաւաքեց իրական կամ երեւակայական պարտատէրներէ. «երեւակայական» այն տեսակետով որ, ով որ մէկու մը դէմ նախանձ, վրէժնդրութիւն կամ կրօնական ատելութիւն ունէր՝ փաշային կ'ամբաստանէր իր ոտիւր թէ կառավարութեան պարտք ունի, ու վալին ալ պատրաստ որս մը ձեռք ձգած ըլլալու հանդիման զգորդ գոհին վրայ կ'իյնար։ Այսպէս եղաւ Մէրտինի բողոքականներուն ալ որոնց խնդիրը արդէն ծանօթ է Կ. դեսպանատան։

Տուրքերու հաւաքումը փութացնելու համար փաշան տարիքաւ թէ երիտասարդ, կրօնական թէ աշխարհական, կիզիչ արեւուն տակ ծանր բեռերով կը քաշեցնէր եւ վայաբազ ոստիկաններ հրացանի հարուածներով անոնց կը նակը կը ծծէին երբ ահազին բռնեցու տակ կը քաշէին նային շուտով քայլ փոխել։ Ամուսնացեալ բրիտանոնայ կիներ ի բացակայութեան իրենց ամուսիններուն, զիշեբատեն իրենց ննջասենեակներէն դուրս կը քաշկոտուէին եւ իրենց ոսկի զարդերէն կը կողոպտուէին, մինչդեռ էրիկ մարդիկ այն աստիճան ոտկալի ծեծ կ'ուսէին որ շաբաթներով անկողնի կը ծառայէին։

Մոլեռանդ չէլիսեր կը քարոզեն մզկիթներուն մէջ թէ արիւնաբեր Գիւրտերու եւ վայրագ Թիւրքերու շահատալ կուլիւնները երբ կ'եւալուրներու դէմ կ'ուղղուին՝ ոչ միայն

օրինաւոր են այլեւ վարձատրութեան արժանի:

Գործունեայ պարկեշտ կառավարիչ մը, երբ անկեղծօրէն կը փափաքէ այս շարքերուն վերջ մը գնել, ա՛միս մը իսկ չի կրնար պաշտօնին գլուխը մնալ:

Հայաստանի նախկին ամէնէն ճոխ ու բազմամարդ գաւառէն, Շիրակէն ճամբորդած ատենս, սիրաս կտոր կտոր եղաւ դիտելով աւերակները այն քաղաքներուն ու զիւղերուն որոնցմէ շատերոյ պէս շատ վերջերս գատար կացած էին: Այս ամայացած վայրերէն շատերուն վրայ տակաւին կանգուն կը մնանաւերակները հայկական հոյա՜շէն եկեղեցիներու որոնք կրցեր էին դիմադրել ժամանա՜նակին եւ բրիտանական ռազմաւոր թշնամի ձեռքերու քանդումին: Այս աւերակներէն մէկ քանիին շուրջը Հայե՜րը, յուզիչ տոկոսնութեամբ մը, տակաւին կը յամառին քաշկոտել իրենց ողորմելի կեանքը, թիւրք պէյերու կամ աղաներու «թողտուութեամբ» որոնք բրիտանականներուն բոլոր հուզերը եւ ստացուածքները ձեռնունուն յափշտակե՜լէ յետոյ շնորհաբար կը հանգուորձեն որ զոյութիւննին պահեն:

Վանէն ճամբայ ելլելով, ու բերելով Վանայ լճին հա՛րաւային եզերքները, գեղեցիկ բայց մերթ քրտտ պողո՜տայէ մը հասայ Պիթլիս եւ հոնկէ ալ, լճին արեւմտեան եզերքէն անցայ Ախլաթ որ կառուցուած է ծովեզերքին վրայ:

Նոր գիւղաքաղաքին սղորմուկ խրճիթները հայկա՜կան հին խալիք քաղաքին հոյակապ աւերակներուն մէջ կառուցուած են: Պարտէզներ եւ հերկուած արտեր կը զը՛րաւեն ժամանակաւ նշանաւոր այս քաղաքին ընդարձակ տարածութիւնը. ամբողջ Էրզրումի կուսակալութեան մէջ չկայ միայր մը որ այնքան սքանչելապէս յարմարութիւն ունենայ առեւտուրի եւ երկրագործութեան, եւ զինուորա՜կան տեսակետով ալ նոյնքան յարմար ըլլայ զսպելու եւ կարգ կանոնի տակ պահելու Պայագիտի, Մալազկերտի, Պուլաւըրի եւ Չուքուրի շրջականներուն քերտերը, որով միայն հանդարտաբարոյ գիւղացիին պիտի կրնար արհեստի եւ երկրագործութեան պարագիւր եւ ծաղկեցնել այն ընդ՜արձակ հողերը որ հիմա ամայացած են...

Առանց աւելի ետ երթալու միայն վերջի կէս դարուն մէջ Հայաստանի վիճակը նկարագրող սարսափազդեցիկ տեղեկագիրներու գէղէն մինակ աս երկուքը առաջ բերինք: Հայաստանի գատարելու, հայ ժողովուրդը չբացնելու համար թիւրք կառավարութեան բարբարոսութիւնները այնպէս կը գործադրուէին Մէծիտի, Ազիզի օրով իսլապէս Համիտի: Հիմակուան եւ անցեալին միջեւ տարբերութիւնը այն է թէ ան ատենը հայ ազգը յուսահատ, գը՛լուխը կտա կը հիւժէր, կը հասնէր, կը լմնար. հիմա յոյ՜սով մը, հաւաքով մը իր փրկութեանը կը հետամտի:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ

Անգլիոյ Խորհրդարանին մէջ, փետրուար 27ին, Կովկասի հայ գաղթականներուն գործող կացութիւնը խորհրդակցութեան առարկայ եղաւ: Պ. Սդիվէնսըն (Անգլիա-հայկական Ընկերակցութեան նախագահը) հետեւեալ հարցումը սեղեց Սրտաքին գործերու նախարարութեան խորհրդակցանին.

— Կը փափաքիմ հարցնել Արտաքին Գործերու խորհրդակցանին թէ՛ կարո՞ղ է հաստատել այն տեղեկութիւնը թէ Ռուս կառավարութիւնը վարչական հրաման մը հանած է արգելելու համար ռուսական հողին վրայ մշտական գե՛տեղումը այն հայ ընտանիքներուն զորոնք քերտ ու չէրքէղ աւազակները եւ օսմանեան անկանոն զօրքը՝ 1894էն 97ի շրջանին՝ իրենց տունէն—տեղէն վտարեցին, Ասիական Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն մէջ. թէ՛, այդ հրամանին հետեւանքով, հազարաւոր հայ գաղթականներ հարկաւորուեցան կամ պիտի հարկաւորուին մեկնել Կարսի Էրեւանի, Թիֆլիսի, Արտաշանի եւ Պաթումի գաւառնե՜րէն. եւ թէ վե՛հ. Թագուհիին կառավարութիւնը պիտի ուզէ՞ բարեկրօնաբար միջնորդել Չարին կառավարութեան ժօտ՝ մղելու համար նորին Կայսերական Վեհափառութիւնը որ Անգլիոյ վրասի քաղաքներուն եւ զիւղերուն մէջ

ապաւն մը դառն ալիքներուն եւ որբերուն թոյլ տայ մնալ իրենց գտնուած տեղը:

Պ. Պրոտրիք, ի պատասխանի.

— Անցեալ տարուան յունիսին Արտաքին Գործերու նախարարութիւնը իմացաւ թէ ռուս կառավարութիւնը մայիսի սկիզբները յայտարարութիւն մը հանած էր, որուն համեմատ Պաքուի, Գուլիսի, Թիֆլիսի, Երեւանի նա՜հանգներուն եւ Կարսի գաւառին մէջ գտնուած թրքահայա՜տակ բոլոր հայ գաղթականները պարտաւոր էին երկրէն մեկնել մինչեւ մէկ տարի: Կը կարծուի թէ այս տնօրինութիւնը հազարաւոր անձերու կը վերաբերի, բայց զորքը ռուս եւ թիւրք կառավարութեանց միջեւ կարգադրուելիք զորք մըն է, եւ վե՛հ. Թագուհիին կառավարութիւնը չի կրնար՝ պատշաճօրէն՝ միջամտել, բացի եթէ երկու կողմե՜րէն մին իրեն դիմում ընէ:

ՀԱՆՈՒՍՆԵՐ

Թիւրքիոյ ամէն կողմը Հայոց գէ՛մ հալածանքը ան՝ զարոււմ կը շարունակէ: Եկած տեղեկութիւնները շատ գէշ են: Հիմա թիւրք կառավարութիւնը քաղաքներու մէջ հայոց տունները, շուկաները այրել կուտայ: Տրապիզոն, Մարտուան, Չմշկածոց զոհերուն մէջ են:

Փայասի (Կիլիկիա) շրջակաները թիւրքերը նոր խը՛լրտում մը կ'ընեն: Մեծ քանակութեամբ ռազմավորներ ամբարած են: Վերջերս կրակի տուին հայոց սեփակա՜նութիւնը եղող ագարակ մը:

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

Սրտածմիկ տեղեկութիւններ կը հասնին Լոնտոն՝ Վանի նահանգին մէջ տիրող թշուառութեան ու սովին մասին: Կ. Պոլսին փետրուար 25 թուականով կը հեռագրեն «Թայմզ»-ի:

«Վանի շուրջը թշուառութիւնը ահռելի է: Շատեր կը մեռնին անօթութենէ եւ ցուրտէ, եւ կառավարութիւնը անտարբեր է: Կ. Պոլսոյ Հայերը բան մը չեն կրնար ընել, որովհետեւ Դուռը կ'արգելէ նպաստի կազմակերպութիւնը: Դոմինիկեան կրօնաւորները՝ կաթողիկոսութիւնը ընդունողներուն միայն կ'օգնեն: Թշուառութիւնը Տիգրիսի հովիտէն մինչեւ Պաղատա կը տարածուի, բացի Մուսուլէն ուր, ժողովրդին շուրջ հինգերորդ մահմադական ըլլալուն, կառավարութիւնը պարէնաւորման շտապարաններ կը պահէ:»

Թիւրք ալ նոյն թուականով կը հեռագրէ Կ. Պոլսէն.

«Վանէն եկած լուրերուն նայելով, սովը կը սաստկանայ նահանգին մէջ: Անօթիներուն թիւը 13000 կը հաշուի:»

Ուէսթմինսթրի Կուբին յանձնաժողովը Լոնտոնէն արգէն հեռագրով 300 անգլ. ոսկի զրկեց Վանի անգլիական դեր—հիւպատոսին՝ հայ գիւղացիներուն բաշխուելու հա՛մար: Գանձնաժողովը կ'ըսէ թէ այդ խեղճերը զոհն են շահագէտներու եւ վաշխառուներու, որոնք մեծ քանակութեամբ արմաթք ամբարած են եւ գինները բարձր կը պահեն: Թիւրք կառավարութիւնը բան մը չըրած չունի այդ մարդոց դէմ: Մարդ կը սարսափի մտածելով որ այդ շահագէտներուն եւ վաշխառուներուն մէկ մասն ալ Հայեր են անշուշտ...

Ուէսթմինսթրի Կուբին յանձնաժողովին պատուակալ քարտուղար կանոնիկոս Մաքքըլ հետեւեալ տեղեկութիւնները ստացած է Վանի մասին.

«Գիւղերուն մէջ 12000 հոգի կայ որոնք ուտելիք չունին: Յատուիկայ երեք ամսուան մէջ ատոնց թիւը պիտի աւելնայ: Օրը 20 փառայի դարի կը բաւէ մէկ մարդու համար: Բայց 12000 հոգի ապրեցնելու համար, նոյն իսկ օրական 20 փառայով (1 բէնի), մէկ քանի հազար ոսկի պէտք է:»

Կանոնիկոսը, այս տեղեկութիւնները հրատարակելով անգլիական թերթներուն մէջ, կոչում կ'ընէ նորէն անգլիական մարդասիրութեանը:

Անգլիական Խորհրդարանին մէջ, փետրուար 28ին, Արտաքին Գործերու նախարարութեան խորհրդական Պ.

Պրոտրիք հարցման մը պատասխանելով ըսաւ.

«Վանէն 25 միլիոն հեռու հիստակողմի շատ հայ գիւղեր անօթի են: Կ. Պոլսոյ անգլիական դեսպանը դիտողութիւններ ըրած է Թիւրքիոյ արտաքին գործերու նախարարին, որ խոստացեր է հոգի եղած իշխանութեանց գիմել՝ նպաստ զրկել ապաւ համար Վան:»

ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐԸ ՓՈԳՐ—ԱՍԻՈՑ ՄԷՋ

«Սթանտարտ»-ի Կ. Պոլսոյ թղթակիցը կը հեռագրէ փետրուար 25 թուականով.

«Վերջերս յիշեցի թէ Դուռը մեծ դայրոյթ ցոյց կու տար Փոքըր—Ասիոյ եւրոպական միսիոնարութեանց դէմ: Այժմ կ'իմանամ թէ շրջաբերական մը դրկուած է Խաբբերդի եւ Տիարպէքիի կուսակալներուն, բացորոշ հրահանգներ տալով անոնց մեծագոյն խտուութեամբ վարուելու: Նոյնպէս իրենց կը հրամայուի առաջին պատեհութեան օգտուիլ փակելու համար այդ միսիոնարութեանց ներքեւ գտնուող որբանոցները, եւ ի հարկին, միսիոնարները նահանգներէն վտարելու համար:

«Դուռը կարծեմ՝ այս շրջաբերականը կը պաշտպանէ՝ պատրուակելով թէ Հայոց Պատրիարքին մէկ խնդրագրին վրայ դրկուած է. բայց իմ կատարած ընտելութենէս տեսայ թէ այդպիսի խնդրագիր մը դրկուած չէ Գուլ—Գաբուի պատրիարքարանէն. ընդհակառակը, լուսաւորչական Հայերը օտար միսիոնարութեանց ներկայութիւնը իրենց գլխաւոր ապահովութիւններէն մին նկատած են միշտ: Միւս կողմէ, կարելի է որ կաթողիկէ Հայոց պատրիարքը այդպիսի խնդրք մը ըրած ըլլայ, որովհետեւ անկից առաջ միշտ մեծ նախանձ ցոյց տուած է բողոքական միսիոնարութեանց դէմ, որոնք նպաստ կը բաշխեն եւ կրթութիւն կը տարածեն առանց գաւառներէ խտրութեան, մինչդեռ կաթողիկէ Հայերուն նպատակը ամբողջովին կրօնափոխա՜կուն է եւ ամբերկեան միսիոնարութիւնները իրենց հակա՜կան եւ թշնամի կը նկատեն:»

ՆՈՒՒՐԱՏՈՒՆԻԹԻԻՆ

Կուսակցութեան կեդրոնական գանձարանը ստացուած է եւ հետեւեալ նուիրատուութիւնները.

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Նահանգային վարչութեան Անգլ. ոսկի 40.

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Նահանգային վարչութեան Անգլ. ոսկի 10. 2. 1.

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Նահանգային վարչութեան Անգլ. ոսկի 31.

ԲՐՈՒՅԻՏԻՆԻ Մասնաճիւղէն Անգլ. ոսկի 11. 19

Արշաւ Հայկունի՝ Անգլ. ոսկի 20.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՑ Մասնաճիւղէն Անգլ. ոսկի 5. 10 շիլին:

Անապատ՝ 20 դր. ողջ.

ՍՐՄՄԻԴԻ համակրողներէ՝ Անգլ. ոսկի 1. 0. 5.

ՍՐՄՄԻԴԻՆ Մ. Դ. 12 շիլին 2 բէնս.

ԼՈՆՏՈՆԵՆ՝ Պ. Ա. 1 շիլին, Պ. 1 շիլին.

ՇՈՒՄԼԱՆ՝ Վ. Հ. 1 ֆրանք:

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ

Ահաւասիկ վերջին երկու թիւերուն բովանդակութիւնը.

Թիւ 3, փետրուար 1

Նուպար փաշա, կենսագրութիւն.

Անգլիական մամուլը Նուպար փաշայի մասին.

Հայը Նուպար փաշայի մէջ.

Մարտիկ աղա, վեպ.

Հայրենասէր մը:

Թիւ 4, փետրուար 15

Թիւրքիոյ բարեկարգումը.

Օրուան կեանքը.

Ժամանակակից պատմութեան էջեր. Հրոսակի մը յիշատակները.

Հագեհանգիստ Լոնտոն Նուպար փաշայի յիշատակին.

Հայաստանի կացութիւնը. Տիարպէքի.

Մարտիկ աղա, վեպ.

Օրուան քաղաքականութիւնը.

ՏՊԱՐԱՆ ՀՆՁ. ԱԶԳ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ